

Олексій Клименко

КЛИМЕНКО Олексій Борисович — пошукувач кафедри філософії Донецького національного університету. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія та філософія історії.

РОЛЬ І МІСЦЕ ПРАВОСЛАВ'Я У РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Національна самосвідомість народу є складним і багатограним компонентом духовного життя суспільства. Під ним ми розуміємо, перш за все, усвідомлення людьми своєї єдності, етнічної приналежності, уявлення про спільність території, мови, походження та історичних долей. Сюди ж входять етнічні уявлення і стереотипи мислення, етнічні символи, антипатії і національні переваги. Це ідентифікація людей за принципом «наш» або «не наш», «ми» і «вони».

Сьогодні у процесі розвитку капіталізму в країнах колишнього Радянського Союзу відбувається справжня духовна агресія проти національної самосвідомості слов'янського народу. Йому штучно нав'язуються західні духовні цінності — індивідуалізм, культ наживи і багатства. Особливих зусиль до цього докладають різні нетрадиційні релігії. Тому питання про те, наскільки глибоко вплинуло православ'я на всі пласти національної культури, стає особливо актуальним. Бо православ'я сформувало особливий, властивий російським людям спосіб бачити і розуміти світ, своєрідні форми інтелектуального життя (слов'янофілство, почвеннічество, космізм), тобто все те, що відноситься до малодослідженої області духовної культури нації і вимагає своєї подальшої розробки.

Російська національна самосвідомість як сукупність поглядів, оцінок, думок, що виражають зміст, рівень і особливості уявлень росіян про свій характер, історію, сучасний стан і перспективи свого розвитку, а також про місце російської нації серед аналогічних спільнот і характеру взаємин з ними стало провідною темою російського суспільствознавства ХІХ — початку ХХ ст. Величезний внесок до розробки цієї теми внесли, перш за все, російські філософи П.Я. Чаадаєв, А.С. Хом'яков, І.В. Кирєєвській, К.Н. Леонт'єв, Н.І. Карєєв, В.С. Соловійов, Е.Н. Трубецької, В.В. Розанців, М.А.Бердяєв, Л.П.Карсавін, С.Л.Франк, В.В.Зеньковський, С.М.Булгаков, Г.П.Федотов, І.О.Іл'їн і ін.

Національна самосвідомість російського народу формувалася значною мірою в умовах географічного середовищавеликого простору, який займали русичі, поступово і неухильно розширюючи його. Видатний російський історик С. М. Соловійов надзвичайно точно описав це явище. Він говорив, що в російській історії держава формувалася шляхом заселення великих порожніх просторів за допомогою їх колонізації. Пануючі слов'янські племена розширюють свої поселення все далі і далі углиб сходу. Якщо племена Європи створювали свої поселення в інших частинах світу морським шляхом, поширюючи в них християнство і громадянськість, то східному племені — слов'янському — призначено було здійснювати цю справу суходолом [1, с. 28].

У міркуваннях видатного історика помітною є одна з основних посилок: про стихійність, хаотичність російського життя.

Це ті властивості народної душі і національного характеру, якими прийнято висловлювати «розмах», «азарт», «молодецтво», і за якими зазвичай ховаються свавілля і насильство. Ці думки — віддзеркалення історичних реалій.

Цей спочатку стихійний процес колонізації нових земель російськими людьми держава прагнула підпорядкувати собі,

впливати на нього. Певну роль у цих прагненнях державної влади відгравало православ'я.

Отже, актуальною проблемою російської історії була проблема «стихії» і «цивілізації», постійна взаємодія і боротьба цих тенденцій.

Про переживання і відчуття хаосу як основи світопорядку, писали такі філософи як П. Я. Чаадаєв і М. А. Бердяєв.

На думку великого російського філолога Ф. Буслаєва, переживання стихії як сутність російської душі пов'язано з початковими моментами розвитку нашої ментальності, з тим, що слов'янська міфологія не була достатньо розроблена і не знала міфів космогоній з їх головною темою — перетворення хаосу в космос. Учений писав, що «слов'янський міфологічний епос не встиг створити повних, закруглених типів божеств, подібно до епосу грецького, скандінавського або фінського...» [2, с. 34].

У Росії православне християнство відіграло роль міфоутворюючої структури, вносячи до свідомості мешканців, що хрестилися, основні поняття про Добро, Зло, створення світу, подолання Хаосу. Візантійське християнство, яке прийняла Росія, вигострене у філософській школі античності, було і більш богословським, і філософськи розробленим, і витонченішим, ніж римське. Тому вибір конфесії Київською Руссю був цілком обґрунтований. У подальші два сторіччя після Хрещення, Київська Русь переживала безумовний соціальний, культурний і духовний підйом.

Одним з чинників становлення слов'янської народності, видом його історичної пам'яті в дописемний період російської історії була дружинна поезія.

Як відзначав знавець історії стародавньої російської літератури Д.С. Ліхачев [3], російська епічна поезія та історичні перекази стали одним з чинників формування народної історичної самосвідомості, хоча відновити загальну картину цього процесу надзвичайно важко. Яскравим свідомством

високого рівня національної свідомості російського народу служить боротьба за свою політичну і культурну самостійність і свою державу.

Можна погодитися з думкою Н.В. Карлова, який вважає, що три складові утворюють народну самосвідомість [4]. Це рідна мова, усвідомлене минуле і заповітне. Вінчас ці складові релігія — як дійсна характеристика народної свідомості. Такою релігією для слов'ян і стало християнство в його православній формі, яке, підпавши під сильний вплив етнічної самосвідомості населення Стародавньої Русі, стало російським православ'ям. Православ'я в Росії в буденній свідомості стало нерозривним з поняттям російського, стало свого часу відмінністю російського, склало суть російської народності.

Російська література епохи Ярослава, російська історична думка, російська архітектура, російське образотворче мистецтво цього періоду були підпорядковані загальному завданню: затвердити рівноправ'я російського народу серед інших народів миру, сформувавши і відповідну до цієї мети самосвідомість. Це був процес формування етнічної, мовної, конфесійної, державної єдності.

Процес створення Московської держави став одночасно процесом формування російської нації, об'єднаної національною самосвідомістю, що відображає уявлення про етнічну, територіальну і державну спільність. Православна церква, користуючись підтримкою держави, здійснювала глибокий вплив на духовне життя російського народу, у тому числі і на етнічну самосвідомість. Православна віра стала святинією, основою державної ідеології. Терміни «хрещений», «православний» стають етнічними, символізують етнічну, державну і духовну єдність російської народності, яка поступово починає перетворюватися на націю, а російська етнічна самосвідомість стала російською національною самосвідомістю.

Виходячи з вищевикладеного, слід зробити певний висновок: сильна політична влада, духовне панування церкви, придушення ересі і інших проявів інакомислення, сприяли зміцненню держави. Але система жорстких зв'язків політики, що склалася, економіки, ідеології привела до кризових явищ в XVII в., яке стало часом великих соціальних потрясінь, привело до розколу в російському православ'ї.

На початку XIX століття в російську суспільну свідомість, у філософську думку, завдяки Уварову і Чаадаєву, увійшла теза: «Росія — не Європа», ідея особливого російського шляху. У цей період осмислення проблем впливу православ'я на російську національну самосвідомість було зроблене цілою групою філософів, що склали особливий напрям — слов'янофільство. Проте необхідно відзначити, що на ранньому етапі становлення філософії в Росії елементи оригінального філософського змісту виражалися не у формі професійної філософії, але, переважно, у формі богослов'я. У центрі уваги релігійної філософії стоять, як правило, фундаментальні проблеми релігійної думки, теми про Бога як Абсолют, про зв'язок Бога і світу. В орбіту філософських роздумів входить феномен Православ'я в його цілісності.

Ці ідеї розглядалися слов'янофільством, яке стало однією з духовних течій суспільної думки. У ньому вперше затверджувалася необхідність для російської думки свого самостійного шляху і своїх особливих завдань, що виростають з самої суті нашої історії. Були вказані ці завдання, було визначене поле діяльності для самобутнього російського філософствування.

У ліберальному середовищі на її основі склалося уявлення про «відсталість Росії», відсталість початкову, метафізичну. Герцен оголосив «відсталість» благом, перевагою, бо вона зберегла інститути, придатні для побудови соціалізму [5, с. 375-480].

Наступний етап в становленні релігійної філософії відкриває філософія Володимира Соловйова. Можна виділити

основні риси цього етапу, висхідні до релігійних витоків філософського процесу. Перш за все, коло провідних мотивів і проблем цього етапу пронизується і пов'язується в єдине ціле прагненням до цілісності як належного стану світу і людини. Першою такою схемою стала система Позитивної Всеєдності раннього Соловйова. Вона стала прообразом великої кількості побудов аналогічного типу, серед яких можна назвати системи Е.Н. Трубецького, П.А. Флоренського, С. М. Булгакова та ін.

Основний зміст цієї області філософських роздумів, ймовірно, можна визначити як християнське одкровення про людину, з якої зростає нове розуміння людини, нова християнська антропологія. Сюди входять уявлення про релігійне життя особи, про унікальність духовного шляху, особистих відносин з Богом кожної людини і про особливі закони, сокровенній динаміці цих відносин як роботи обоження, що триває все життя [6, с362, 393, 396].

У системі Л. Карсавіна, російського філософа ХХ століття, матеріалом для філософії виступає догматизм християнства. У основі ж всієї системи — феноменологічно пов'язана з догматом троїчності онтологічна парадигма, відповідно до якої здійснюються всі рухи і процеси в бутті, всі зміни і перетворення. Ця універсальна онтологічна парадигма є Триєдність.

У П. Флоренського, оригінального ученого і богослова, із самого початку на першому плані стоять зовсім не теоретичні, але практичні області релігійного змісту, якими є Церква і культ.

Багато проблем православного богослов'я були нові і незвичайні для проблематики філософії. Їх введення у філософію справило враження свіжості вольної духовності, відкривало величезні невідомі багатства, що є надбанням церковної традиції і, в той же час, що несуть в собі істотний філософський сенс. Це були наукові пошуки на «стику» філософії, науки і богослов'я [7, с. 15-340].

Але розвивається не тільки релігійна філософія. Російське православ'я в XIX- початку XX ст. зросло цілу плеяду мислячих, шукаючих, творчо обдарованих богословів — мирян і священнослужителів. Спільними зусиллями російська релігійна думка, російська філософія кінця XIX — почала XX ст. піддала строгому аналізу ідеї своїх попередників і створила цілісне вчення практично по всіх напрямках і розділах богослов'я.

Зрозуміло, богословські побудови різною мірою засвоюються в народній масі, у простого люду. Цей процес є показником зміни самосвідомості народу під впливом християнства. Що почали входити в народну свідомість ідеї християнства так довго укорінялися в нім через трагічний історичний розвиток Русі і подвійної ролі в ній церкви. До XV століття церква зуміла закріпити свій вплив не тільки в містах, але і в сільській місцевості. Православні віруючі починають усвідомлювати себе християнською общиною. Перше з відомих вживань терміну «прихід» відноситься до 1484 року [8, с. 369].

У 1918 році С.М. Булгаков робить спробу підвести підсумок тривалому процесу впливу православ'я на духовне життя російського суспільства: «Як ні мало було підстав вірити маренням про народ — богоносець, все ж таки можна було чекати, що церква за тисячоліття свого існування зуміє себе пов'язати з народною душею і стати для нього потрібною і дорогою. Адже, виявилось, що церква була усунена без боротьби, немов вона не дорога і не потрібна була народу, і це відбулося в селі навіть легше, ніж в місті... Російський народ раптом виявився нехристиянським...» [9, с. 609]. Ця думка Булгакова примушує нас ще раз задуматися над питанням: а як був здійснений вплив православ'я на російську людину? Чи дійсно вона так легко відмовилася від своєї віри або були сильніші чинники, які вплинули на це рішення?

Ще раніше Ф.М. Достоевський задавався питанням: чи зможе російська людина «межу переступити»? І ось, «переступивши межу» християнства, сколихнулася і пішла

гуляти по неосяжних просторах Росії російська вольниця, російська стихія.

Відбувався процес руйнування російської національної самосвідомості, нав'язування їй нових цінностей.

Г.П. Федотов, як би передчуваючи крах більшовицької диктатури, турбувався про те, як переживе Росія цей новий злам. «Момент падіння комуністичної диктатури, звільняючи національні сили Росії, в той же час є і моментом найбільшої небезпеки» [10, с. 287]. Його передбачення знайшло підтвердження в подіях 1991 — 1993 рр., коли після розпаду СРСР почалися кризові явища у всіх сферах життя, у тому числі і духовній.

Ми вже відзначали, що у кожного народу існують свої улюблені, що повторюються із століття в століття ідеї і образи, різні мотиви і типи поведінки, стійкі комплекси уявлень, переживань і висновків, які в сукупності складають загальну, позаісторичну топіку, побудовану на мінімальній кількості культурних констант. Не буде перебільшенням сказати, що в процесі формування подібного роду констант в Росії православ'я зіграло вельми значну роль — разом з культурною дією стихії слов'янській-балтійського язичества, а в новий час — західно — християнських упливів. Прийняття тієї або іншої релігії як державної і національної спричиняє за собою наслідки, що далеко йдуть, не тільки у сфері віри, але і у всій культурній діяльності людини.

Описане в початковому літописі знайомство росіян з різними монотеїстськими релігіями свідчить про те, що культура Русі «чекала» отримати від них такі цінності, які задовольняли б назрілі культурні потреби. Вони могли бути засвоєні за однієї умови — якщо їх значення, цілі і функції не увійдуть до суперечності з національною психологією, що склалася, і освяченими традицією звичаями.

На російській ґрунт переносилися такі важливі елементи православної духовності, її найважливіші особливості, як

ідея соборності, споглядально-пантеїстичні ідеали духовного подвижництва і етичного самовдосконалення, а також обрядові традиції, тобто посиленої уваги до зовнішньої сторони обрядів.

Разом з тим, висока ідея соборності в соціальній філософії виразилася в обґрунтуванні теократії В. Соловйовим, в ідеології її виразом стала відома уварівська тріада, в релігійній сфері — в оформленні ідеї Святої Русі («Землі святоруської») що включає і старозавітний рай, і новозавітну Палестину [11].

Ще однією особливістю східно-християнської духовності, православної самосвідомості, як вже наголошувалося, є споглядання і духовне подвижництво. Споглядання припускало звільнення від мирських пристрастей і заспокоєння, яких людина хоче досягти, споглядаючи духовно-естетичну гармонію «тварного світу», в першу чергу природи.

Подвижництво в православ'ї розумілося в першу чергу як аскеза. Крайнім зразком праведного людського існування був стовпник, що десятиліттями перебував на стовпі серед пустелі і що вдавався до споглядання Бога і вдосконалення душі. Подвиг полягав в подоланні «бісівських» пристрастей і в нелегкій боротьбі за залучення до божественної енергії, що виділялася.

Ідея жертвності, пов'язана з вірою в незламність російського народу, зіграла особливу роль у формуванні російської національної самосвідомості. Ця ідея може вважатися специфічною рисою російської національної вдачі.

Подібне світобачення і подібна ціннісна орієнтація знайшли на Русі сприятливий ґрунт. Етос самопожертвування, що склався на Русі, у російській духовній культурі сходиться, найімовірніше, до трьох основних джерел. Це, по-перше, стародавні шари язичницької національної свідомості, в яких споконвіку були сусідами одна з одною думка про необхідність вистояти, захистивши ближніх, і переконання в даремності створювати принципово нові цінності. По-друге, це зовнішні небезпеки (реальні або уявні), що загрожують Русі, наявність

яких привела до виникнення психологічного комплексу оборони, що признавалася більшою цінністю, ніж створення.

Ще одна особливість православної духовності — обрядовість і театральність. Візантійська літургія, основи якої були закладені Іоанном Златоустом і Василем Великим, остаточно витіснила стародавні типи богослужіння. Східне християнство не надає особливого значення проповіді і іншим формам морального повчання, зате підкреслює фундаментальне значення обряду як зовнішнього виразу глибокої внутрішньої згоди з колективом віруючих.

Як справедливо наголошується в науковій літературі, в російському православ'ї відбувалася гіпертрофія благочестя, що вузько — літургійно зрозуміло, що лише частково можна пояснити «оязичиванієм» християнства. Останнє було сприйнято широкими масами російського населення не як мораль або догмат, а головним чином як обряд, тобто система розпоряджень і заборон, що несуть в собі символічне значення і що регламентують побутування і культурну поведінку.

Ідея подолання смерті воскресінням до вічного життя, мабуть, сама труднодоступна для розуміння язичницьким миром. І навіть казки з їх поверненням героїв з того світла в це життя не могли допомогти в засвоєнні нового культурного механізму. Очевидно, що саме життя повинне було підказати, як знайти цей новий християнський досвід подолання смерті і відкрити шлях у вічне життя.

З цією ідеєю зв'язано і своєрідне сприйняття православ'я російським народом, у якого «святі» — це великі мученики, високоморальні люди, що стали «іншими» по відношенню до світу [12, с. 252].

Наочне свідoctво нових відносин душі і тіла по християнському зразку давали виникаючі монастирі, в яких ченці, «убившись для всього мирського», насаджували тілесний аскетизм і душевне багатство, що розповсюджувалися по російській землі.

Відношення простого миру до служіння ченців було на перших порах різко негативним. Погляд ззовні на життя ченців — вони мертві для мирського життя, погляд зсередини — вони повні життєвих сил для служіння Богові, порятунку не тільки себе, але і залишеного ними світу.

У монастирях не тільки утвердився новий сенс тілесно-душевних відносин, але і збирався інший, невідомий язичникам, досвід розставання з мирським життям. Ченці приймали смерть за православним обрядом, шукаючи вічного життя, літописці і біографи заносили цей досвід у книгу, утримуючи та постійно повертаючи до того, що кожного читає до останнього апофеозу земного життя — ухвалення смерті. Думи про смерть, молитви про дарування вічного життя і прощення за гріхи постійно супроводжували ченців.

Великий вплив на формування самосвідомості народу Росії зробила інтелігенція. У кінці XIX століття виявилися риси, що характеризують російську інтелігенцію як унікальне явище світової культури. Це, перш за все, перевага духовних інтересів над матеріальними і служіння людям. Ці риси є одночасно і основними рисами християнського ідеалу, хоча далеко не всі реальні християни наближаються до цього ідеалу. Через цілу низку причин багато російських інтелігентів XIX століття опинилися поза Церквою, поза релігійним світоглядом; багато інтелігентів навіть принципово відштовхувалися від віри в Бога, вважали себе атеїстами. Але більшість з них були глибоко віруючими. Вони вірили в історичний прогрес, в добру природу людини, в можливість справедливого устрою суспільного життя на принципах соціальної справедливості. Цю проблему свого часу достатньо глибоко проаналізував П.Н. Мілюков [13, с. 106-159].

Проте на Русі був не тільки досвід інтелігентських шукань. У жодному випадку не можна пройти мимо досвіду народного вільнодумства, викликаного в Росії розколом. Прагнення до збереження віри батьків, заощадженню її від

наруги викликало могутній імпульс самоорганізації, освіти, загостреного відношення до моральності і відповідальності в старовірчеських общинах. Якщо де і склалося «самобутнє православ'я», так саме в цих общинах. Своєрідність цієї народної «реформації по-російськи» полягала в тому, що вона виникла не як перегляд догматів, а як реакція у відповідь на такий перегляд, який сам по собі був якраз поверненням до адекватної конфесійної практики, її збереженням.

На спадах і підйомах релігійності суспільства завжди існують інваріанти релігійної свідомості, поведінки і об'єднання. Його головною основою є ритуал, при цьому людина прагне включити себе в певну релігійну систему, бо така система священна і лише вбудовування в неї забезпечує досягнення релігійної мети. Нині переважає тенденція розірвати зв'язок з ритуалом, що знецінився, і вийти на рівень особистого релігійного досвіду, особистого діалогу і пошуку.

Наука стверджує, що в періоди кризи і розвалу вирішальну роль в збереженні ідентичності і життєвої сили суспільства грають традиційний побут, спосіб життя, сімейні зв'язки, рідна мова, практичне, моральна свідомість, одним словом, елементи, які складають самосвідомість суспільства, його національну культуру. Традиційна релігія завжди відіграла роль якогось стрижня, символу національної культури.

Російське православ'я протягом 1000 років робило колосальний вплив на всі сторони життя російського народу. Храми, ікони, молитви, інші атрибути православ'я сформували певний менталітет кожного російського, увійшли до його думок і відчуттів, визначали його моральність, рівень духовності.

Зі всього вищесказаного можна зробити наступний висновок. Етнічна, або національна, самосвідомість є складний і багатогранний компонент духовного життя російського народу. Вона формується впродовж достатнього тривалого періоду часу під впливом екологічних, демографічних, соціально-економічних і релігійно-конфесійних чинників. На певному

історичному етапі в якості основних характеристик російської свідомості можна назвати його соборність, системність, загострену етично-етичну орієнтацію, спрямованість до духовної краси і піднесеному. У художній сфері це знайшло вираз в підвищеній духовності мистецтва, його софійності, символізмі і канонічності. Православ'я зіграло головну роль у формуванні цих властивостей російського характеру. На певному етапі історії воно символізувало етнічну, державну і духовну єдність російської народності.

Література

- 1.** *Аверінцев С.С.* Візантія і Русь: два типи духовності // Новий світ. — 1988. — №8-9.
- 2.** Акти соціально-економічної історії Північно-Східної Русі кін. XIV — поч. XVI ст. — М.: Наука, 1964. — Т.3. — 490 с.
- 3.** *Булгаков С.М.* Твори: у 2-х т. — М.: Азбука, 1993.
- 4.** *Буслаєв Ф.* Про літературу. — М.: Художня література, 1990. — 350 с.
- 5.** *Герцен А.І.* Про розвиток революційних ідей в Росії // Зібр. тв.: у 8-ми т. — Т.2, М.: Наука, 1975. — 510 с.
- 6.** *Карлов Н.В.* Честь імені або про російську національну самосвідомість // Питання філософії. — 1997. — № 4.
- 7.** *Ліхачев Д.С.* Національна самосвідомість Стародавньої Русі. — М. — Л.: Вид-во АН СРСР, 1945. — 298 с.
- 8.** *Мілюков П. Н.* Інтелігенція і історична традиція // Питання філософії. — 1991. — № 1.
- 9.** *Осіпов А.Н.* Путь разума в поисках истины. — М.: Изд-во Сретенського монастиря, 2004. — 385 с.
- 10.** *Соловйов В. С.* Загальний сенс мистецтво // Твори: у 2-х т. — М.: Думка, 1989. — 258 с.
- 11.** *Соловйов С. М.* Вибрані твори. — М.: Вид-во МДУ, 1983. — 254 с.
- 12.** *Федотов Г. П.* Лицо России. — М.: Наука, 1988. — 190 с.
- 13.** *Флоренській П. А.* У вододілів думки // Імена. Твори. — М.: Ексмо, 1998. — 230 с.

Надійшла до редакції 7.10.2008 р.